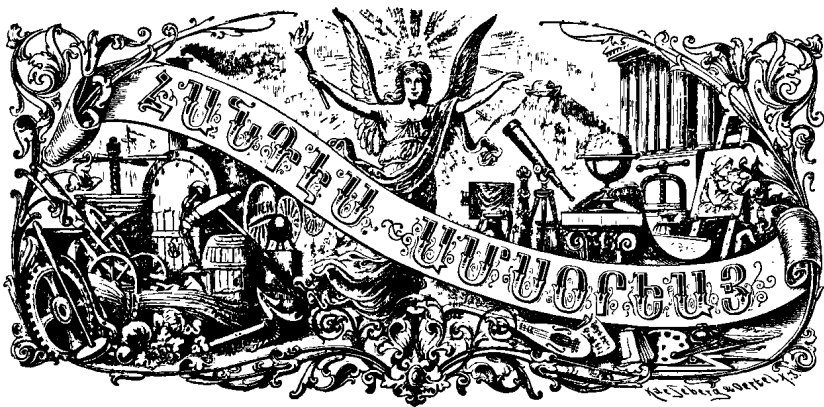

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

Թ. ՅԱՐԻ 1895

Տարւելիմ 10 ֆր. տիկն — 4 յրբ.:
 Վերստանելի՝ 6 ֆր. տիկն — 2 յրբ. 50 կ.:
 Մէկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻԻ 6, Յ ՈՒՆԻՍ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԲԺՅԱԿԱՆ

23.

ՓԱ. ԲԺՅԱԿԱՆ ԱՍՏՈՐԱՅ ՍԵՐԱՍՏԱՑՈՒՄ
 ԵՒ ԱՅԼ ՆՈՐԱԳՈՏՆ ԲԺՅԱ. ԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

(Ըր-ան-ի-ն-ի-ն)

Բ. ՆՈՐԱԳՈՏՆ ԲԺՅԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

որագոյն անուանեալ
 գրութիւնք՝ բաա
 իրեանս ոտորին
 կարգի եւ յետին
 ժամանակաց դարծ
 են, եւ ընդ հանրա-
 պետխօսելով՝ խառ-
 նակ ու անհրա-
 նակ երկասիրու-
 թիւնք, սւտի ա-
 նանք միայն եւ կամ

այն մասունք նշնպիտեաց կրնան բառմանեայ
 եւ երկրորդական կարգի կարեւորութիւն ունե-
 նալ, որք մասնագիտական տեղեկութիւններ կը
 բովանդակեն, կամ ժողովրդական բառեր, բա-
 ցատրութիւններ ու ասոյցաւանդներ: Սակաւաւորք
 այս գրութեանց ինքնուրոյն ձեւագրի մէջ պահուած

են. սովորաբար կը գտնուին այն ժողովածոյ ձե-
 ւագրաց մէջ՝ որք այլեւայլ (կրօնական, վիճական,
 գիտնական, բանասիրական...) նիւթոց դուստ-
 րութիւն կը պարունակեն. եւ վերջինքս (ժողո-
 վածոյք) բաղմամբիւ են քան զլաւին:

Մեր Մանգրնին վերոյիշեալ երկու տեսակ
 ձեւագրերը ալ ծանրակշռութիւն ունեցող բազ-
 մաթիւ հասակոտորներ չպարունակելով, ընտրա-
 նօք հազիւ քանի մի մտադրութեան արժանի կտոր-
 ներ յառաջ կը բերենք զստ զստ. ձեացելոց վրայ
 միահաղորդ կը խօսինք առաւելապէս լեզուակա-
 ն տեսակիւնէ: Ըստ պատեհութեան՝ ասոնց հետ կը
 խառնենք նաեւ ինչ որ Եւրոպայ բնական կամ՝ յա-
 տուկ լեզուին նկատմամբ լ. Լատինագրութիւն գուրս
 էինք թողնէր: — Իսկ մասնագիտական՝ մանաւանդ
 հայ բժշկականութեան պատմական մասին հայեց-
 մամբ՝ սոյնօրինակ գրութիւններէն հազիւ հնար է
 որոշ տեղեկութիւն քաղել. որովհետեւ ասոնք՝
 սակաւ քաջաբանութեամբ՝ անանուէն են, խմբագրու-
 թեան տոնք ու ժամանակն ալ անյայտ ձեացած
 է. ուստի են պատմադրի համար գրեթէ նշանա-
 կութիւն չեն ունենար:

Միակ գրութիւն ունինք ի ձեռքին Եսթրե-
 եան յերեւան ելածներէն, որոյ խմբագրին, —
 եթէ որ ակորժէ՝ հեղինակն, — ոչ միայն իւր
 անունն ու ժամանակն, այլ նաեւ իւր կենաց եւ
 դարձունութեան մանրամասնութիւնքն ընթեր-
 ճողաց հաղորդած ըլլալով, մենք ալ իւր գրու-
 թեան վրայ պիտի խօսինք առանձինն եւ սակաւ մի
 ընդարձակ, որով եւ յետին ժամանակաց բժշկա-
 կան գրութեանց թէ մասնագէտք եւ թէ բանասէրք,
 իւրաքանչիւր իւր ճիւղին վերաբերեալներուն մա-
 սին կրնան պայծառ գաղափար ունենալ:

1. Բժշկությունը Գալոսիսի բժշկի տմախացույ՝:

Ուրազի գիւղեւնք՝ մինչեւ ցարդ բոլորովն ան-
յայտ մնացած գրութիւն մի եւս, որոյ խմբագրին
անուան յիշատակման իսկ տեսած չունէիք ըն-
դիրն։ Տեսաւ որ երբ, երբ գործոյս մարտը նստաբե-
ր ընդգործակաւ փոքր ութածաւ աւելնական աճե-
ական իր աստղայ։ Մտնողս։ Իմացաւ թէ ինչ
իւր գրութեան տամանակին վնայ կը լսէ, բայց
որովհետեւ որոշ կը ծանոթանա թէ ՌՃԸԸ-
(= 1668 – 69) Թուականին սկսած է իւր բժշկա-
կան գործունէութիւնը, բնական է հետեւեցնել
որ միեւնոյն միջոցին՝ իբր ժն. գարունէ երբորդ քա-
նարդին՝ ձեռնարկած է ի գրութիւնը։

Կարելի է բերել ազգային բժշկականության պարծանք «Իրիկ» նկատմամբ ճշգրիտ արձանագրության, եւ կամ բերել աստիճան լեզուի փայլունության օրինակ, բայց եւ ոչ բարոյական խոստան եւ ընդգծել ճշգրիտ գրույթին չհամարժէ: Ազգեամբը իսկ ձեռագրերն 587 էջերուն պարունակութիւնն՝ ՃԾԻ. Զրբ բաժնեւած անթերի բժշկական, — ունենալով Մարգարապատութիւն, Անտառանութիւն եւ Դեղագործութիւն, որոցմէ չհորս է տեսնել խմբագրին փորձառութեան եւ տեղեկութեանց շքանք:

Բովանդակ էրկտաթրութիւն վեց բաժին, որն է. Ա. Մարգարապատութիւն. (Հմբ Գ. էջ 83⁸ — 82.) — Բ. Անտառանութիւն եւ Առողջապահութիւն. (Հմբ Գ. — ԴԵ. էջ 83 — 353.) — Գ. Դեղագործութիւն կամ Դեղագործութեան փորձութիւններ. (Հմբ Դ. — ՃԾԲ. էջ 354 — 398.)

Դ. Բժշկական բառարան, որ վերանայերեւել է Միքեղայանի (== Միքիբեկյանի) շարժման և ճանաչողի (ՀՀ) ձեռք. էջ 399—460)։ Ե. Ընդհանուր գիտելիք բժշկականության համար, վառ երակաց, վառահայտի կենցաղի և մասն, վառ հրահանգի Ի.Ի. Նշանակ, վառ հրահանգի կենցաղի և մասն, վառահայտի հրահանգի քրտնաշնչ, վառ ձեռնաշնչային, վառ հառնաշնչային և ձեռնաշնչային գործը. (ՀՀ ձեռք. էջ 473*—501)։ Զ. Նշանակալի զեղծագործությունների նշանակալի. (ՀՀ ձեռք. էջ 405*—560)։ Նյութ կից է Նշանակ ցուց վերանայերեւել է Լառն մի. (ՀՀ ձեռք. էջ 561—565)։ Միշնչել այս առիթ ձեռնաշնչային գործը (ՀՀ միակերպ է. անիկ ետեւ միշնչել վերելք էջ 567—575)։ Գիտելիք գրեւելություն Իսկ հառն յետին հինգ էջ. (577*—581)։ Գալուստ բժշկական Յիշատակի հինգերեւել է, որ Գալուստ երկու կերպ գրով գրուած է Երեւանի

* Համարին ձեռք է կրկն սկսվել՝ անկե պատճառած է, որ նախկինում էլ բնականորեն չէր զատարկ չեցանք են եւ ըստ մասին տարբեր գրել մեծագույն: Իրական մեծագույն՝ էլ քան 20—26 գրութեան համար են Յուդայի, որոց առաջինը մինչեւ շինք, բայց մեծագույնը գրութեան համար են: — Դատարար եւ ըստ մեծագույն մեծագույն լինելով աստ անդ կը գրանշուին եւ ի յաջորդական գործի վրա անդ *ով նշանակած ենք:

Այս բաժանմանը նիւթերուն նայելով, ամբողջական եւ ըստ բաւականին կարգաւորեալ բժշկարան մի կ'ունենանք. բայց իրական կարգաւ-

որութեան հայեցմամբ չեն պակսիր թերութիւնք եւ խառնակութիւնք:

Գրութեան տամնական ինքնիշ քաշակել կու տայ թէ իբր ժամանակացոց պէս՝ ծնունդէ բաւարարութեան իրցը ալ բաւական է սակաւ մի թղթառէլ գեւեալիբն՝ համարելու համար որ հասնում քովին, առաւել ապա ունեւորէլ հին եւ հաւաքին չայ բովարտութեան, եթէ ոչ ի ընտ-գիրս՝ գտնեայ անոց հետեւողութեամբ շինուած-ներն, անոցմով կարկատած յերեւան հանած-ն իբր բովարտմն:

Այսպիսի ծնունդ ունենալով բժշկարանում՝ ի հարկի առնե կերպ լեզույց խառնուրդ ըլլալու էր պարսկախոսութիւնը։ Եթէ Եւսարայ երկրապետութիւնն լի է իրարմէ տարբեր սնով ու լեզուաւ դրուած հասարակոտորներով, ինչպիսի տեսնուեցաւ, չէտի՞ք Ա. Բաճճին մէջ, աւելորդ է յիշատակելն անհաշիվ թէ՛ իրմ վերջը գրի առնուածներն ալ միւսեայն եղանակաւ գրչութիւնն առած ըլլալով, լէն՝ կրնա՞ր լեզուի միակերպութիւն առնալ։ Եւ որովհետեւ հետեւ բազմամիկն օրինակներով եւ նմաններով Ասորայ գրութեան ապլլալիստական հանդիսներն եւեթ ցուցընելէն ետեւ՝ զանց ըրած էինք իւր բնական յատուկ լեզուն ուն աւանդէ ի հետադառութիւն, կ'ուզեցինք թէ իւր եւ թէ չհարգող զրուէեանց սեպհական լեզուին վրայ միահաղոյն խօսիլ, զոր եւ ամբարանող էինք յիշեալ Հասոսմաբժճինն իւրտի տարտուած մէջ։

Սակայն ստիպված ենք այստեղ բացատրու-
թիւն ընել ի մասին նոր Ամսօրհացւոյն, կ'ուզենք
ըսել, թէ իւր գրութեան պարունակած բանադա-
րութեանց մը լատին մէջ բերելէն կանխագոյն իսկ,
հաթի կը համարիրք իւր բնական լեզուաւ գրուած
գէղեւ իր նմանչիւր հարստիւթիւ, ոչ թէ՛ լեզուական
նպաստաւ։ այլ տեղիքի իրեն իսկ տալու յամար իւր
անհնական հանգամանացն եւ բժշկական գործու-
նելու ընթաց, միանգամայն իւր բժշկականն բանա-
բազուութեամբ շննելուն։ Սոյննմոյցը Եւրոպիկի եղա-
նակաւ գրուած են՝ որ կ'երեւայ թէ Կրօքիշն անուոյ-
նով կը գտնէ իւր անունն ընթիւ երջողաց ծանօթաբը-
նիւ, եւ բժշկական գործունեութիւնն ու քաղաքաբ-
ծութիւնըն աշխարհ Եւրոպիկ ընել։ Հակառակ ըն-
թացը բռնելով համառոտ լուսութեան Ատարայ, որ
հաթիւ իր երկու թեւք իւր անձին ու անունն յիշատա-
կութիւն կ'ընէ, ինչ ած համար անգամներ կը կրէն
Յէլէն- Գլաւուսը Ամօի-աշնէն Այս անթիւ յիշա-
տապութիւններէն զայնպիսիս միայն կ'աւանուոյր
բնորոշեալ՝ սրբ Գրչիւն բժշկական գործունեու-
թեան հետ կապ ունիւն։ Ինքնաբուն հասցերն են
ասանք, ուստի եւ ամէն օտար ազգեցեալքն են տ-
ղաւս, թէւք գրաբար գիտածունց ցլլլ ընելու գի-
տումն այ կրնայ մակարեւոյնի ։

1. Դռանիւր, ով բռնիչ, մի մեղադրեւ' թէ էր
շատ գեղ եւ ասեր. չեմ գիտեւ' թէ որն այնեմ: —
վասն այս շատ ասաք, որ պապի փղոր եւ խլաֆ եր-
կիր կու անկանիս, եւ այս ղեղորանքս չի գտիր թէ

1 Մյս եւ յաջորդ ամէն նմոյշներուն մէջ թէ ընդ-
օրինակողին եւ թէ խմբաւորողին ուղղաւորութիւնն հաւա-
տարժութեամբ կր պահենք:

1. Զարմանալի զուգադիպում թիւն է՝ միջին եւ վեր-
ին ժամանակաց բժշկարաններուն հեղինակաց երկու քա-
ղաքի քաղաքացի ըլլալն: Ամբողջականաց եւ զաւրտող՝
Ամուտցի, իսկ Ասարայ եւ Պունեաթի՝ Սեբաստացի:

որն որ գտվի՝ զայն կանես: Ասան (1) եւ քաղեցի այս հարա շատ երկրի վասն զեղի, վասն զոր բողոքեցի ի Լատապազլ քաղաքն ի զոցն եւ քաղեցի՝ որ սղայս ամենս որ գրեւ եմ՝ բաղդէ եւ զարմանայի... Ամենայն զեղ զոր ինչ գրեալ եմ՝ ընտրութեամբ է, օգտէ Աստուծով: Եւ յիշեա զԿալուստ Ամասիային:

2. Ասան ձայնի զեղ զարմանայի որ երգեն մանկանք երեւոյցայ: ... Մարդ որ ի բնէ ձայն լուսնի՝ չէ պարտ որ ժամանացութիւնս առնէ, այլ լուսն լիցի բնութան տուրս. զգործն եւ քարոքն եւ սաղմունքն երգէ: Եւ թէ յանդերեկն անհամարանէ եւ խաղ եւ անուշաքարաւու. շարժանին աւերի՝ այնպիսեացն առնէ աւերի: Այլ գիւղացացք տեղ կամ յանապատ տեղ՝ որ ոչ լիցի ձայնով քաջանայ կամ արկուաւք զայն տեղն թող տես: Ապա թէ լինի քաղցրանայի սարկուաւք կամ քաշանայ, եւ անդերի անհամն, օրինակ է անասնոց իշու եւ լեռան առաջս: — Այս զեղս այն մարդկայ է որ ձայնն լաւ է եւ խափանել է, եւ կամ պղծան զայնին կորեւ է, եւ այլ բազում պատճառէ լինի: (Աստ շատ մի զեղերն ծանրամանն նշանակելէն ետեւ) խաղը իր վերջացելն գրելով: Աւա՛ր չեղեղեղով զանգեղ յիտաւէ, եւ յեւտայ ճիւղէ տաւարէ եղակ առ. ապա արտ զընդդ: Թէ խիտ բռնված ձայն լինի՝ չերպեղով արտ, թէ սակաւ է՝ սալը զեղերդ առուր: Եւ յիշեա Գալուստ Ամասիային. զի բազում զոց բողոքեցի փորձութեամբ զընդդ:

3. ... Եւ եւ Գալուստս Ամասիայի բազում քաղաք չեղաւ զայն: Ամանին քաղաք այս չեղաւ զի խոտակերն, եւ բազում փայլաք առին ի այս չեղալիզեւ փորձութեամբ, եւ օգտեցան:

4. Ես պակասաւոր ծառայս քաղեցի մէկ քանի տարի զայս ցաւս. զհէրմալաչէ շարժանին խնցի եւ չեղեցայ. այլ զայս չափս ուսուցի՝ ազատեցայ, եւ բազում մարդկաց տվի եւ ազատեցան: Եւ է այս. Ա. ...

5. ... Յիշեա Ամասիային, ո՞վ ընթերցող. այս բանը զայն այն զեղուցբառ գրեցի, որ տխմար չաւս կանան եւ վարժուց տէր լինամբ: Ես ինչ չի չանի զայս, այլ ընտրութեամբ բողոքեցի:

6. ... Յիշեա Գալուստ բոխըս Ամասիային, որ բազում փորձ բողոքեց ընդբանն եւ փորձանն, եւ ես ինչս գրեցի:

7. — Յիշեա լորպիւրեւ (ԻՆ 361—373) Ինչ: Սղա որ գրեցա՛ք՝ բազում օգտութիւն ունին ցաւոց: Ապա ես անաթան ծառայս՝ որ եմ Գալուստ Ամասիային, բողոքեցի զոց քաղաքն եւ զերկն:

8. Ամանայ զեղ զարմաց, ո՞վ լինի (Ի) մարին թէ ընդալով, թէ նետով եւ թէ սրով եւ կամ այլ իւրի զեղ եւ իցէ, տես զեղս. (ԻՆ) թէ՛ղ մի լիցի կամ այլ մեծ՝ զեղն զողալատ ասիով եւ ասարլուսն զերմանով կարէ պատրաստութեամբ կարն աղք եւ աղք լինի, զի ծածկեր էին հէրմաներ, եւ Գալուստս այնպէս լայնակեցի՝ որ շուրջայի մարդ որ յանձնէ առնէ բռնկութիւն: Թէ ասեա Աւանց վարդաբոյ չի լինի, քան զհրեկեայ թռչիլն հնարաւոր եւ արարտ չի լինի. զի շոգս փորձելով գտան բռնկութիւն, զեղերն խոցեն քալով եւ գնեաւոր մարդն ճեղգիւղ, եւ հաւուս եւ անասնոց զեղն փորձելով՝ եղեն արարտ բռնիք, եւ մեր գրեալն երեւե. քաղաք հէլվոյ է, որ հնչաւ կաւով: Եւ յիշեա արարածանս. — Բայց կայ որ քարաք բազում տեսնել խոթեւ եւ ասարլուսն զերման փաթթեւ անեղին քաղաքն, թէ երկու. թի՛ղ եւ խոցի՝ տասն տալով փաթթեւ եւ ի վայելեա փաթթեւ: Եւ կայ մէկ ասեղով որ քաղաքս լինի՝ մանձն զերմանով կարեն: Ամեն հանդեսն ասեղն ի տալին հանդեսն օգէ լաւ, եւ կորէ կեցիկն ի միւս տեղն խոթե, մէկ մէկէ երկու մաս հեւուս լինի: Կարելէն ետեւ՝ մեր, հաւելիք զեղնուց եւ աղ խառն ի վերայ զարկ մէկ երկու հնչ:

Ամանցմէ աւերի ուշադրաւ եւ յարդեքն, որնցմով իւր ճանապարհորդութեանց եւ բռնկաւան քաղաքործութեանց վայս անհրաժան տեղեւ կուլիւն կու տայ: — Աղէն ծանուցած ենք՝ թէ ձեռնադրին վերջին էջերը կը գտնուին այս յետիւքս, զոր եւ այն կարաւա յառա՛մ կը բերենք՝ ինչպէս գրուած են, հաշիւ քանի մի սող զուր թողալով:

1. Դեմ եւ առաջ որ բռնկութիւնն ստացայ՝ զնայի Սեւաստ: Ի՛նչ Տիւրքաբէրքըս խոցի տալս մի անկաւ եւ մէկն եւ փորուն վայս: Եւ ասիւրացաւ շրտի եւ փորն ուսեցաւ. երկու օրն լաւացաւ Աստուծով, եւ մեծ Մահաճառ տղան մէկ ամիս էր, որ գտահէր եւ ի նուզայից, որ ամեն աշէք որդեւ մեծ ընկող էր դարձեր, վից օրն լաւացաւ: Աստուծով: Եւ քաղաքն մեծ թիւնէ խնդեալս իմրահա՛մ լալապին որ ակփայ ունէր, հանց որ լիցուն ծածմանայ էր, քանն օրն լաւացաւ: Աստուծով: Եւ քաղաքն մուսանիկն խնդեալս խոցի նուայ տեղն խոց մի կայր ամբոջիլի. երեք օրն լաւացաւ: Այստեղ մեծ մեծ ցաւեր էին, այլ մանր մուշը խիտ շատ լաւացաւ:

2. Եւ զնայի ի Տերեւտ փախտական՝ Սէյոս օղու գալուց, կամեր հէրմալաչի անկը գալս: Իսկ Տերեւտ մէկ պոլսբալաչի մի խոցտեալ ի մանթայից եւ սրանից վից տարի էր՝ որ տալին էր անկը, մինչեւ երեսուն բռնիք կեկալ էր՝ չէին կարացեր, եւ աղքատացալ էր խիտ, սուսն եւ լուզան ծանկալ էր. տասնութ օրն բռնկեցաւ: Աստուծով. եւ այլ բազում մարդի բռնկեցան Աստուծով:

Եւ Մարաշ, Անթիւպ սակաւ ինչ բռնկեցան:

3. Եւ Աստուայ միսանիկն մէկ օրերի տղան սուն անբռնիք ի խոց ունէր, որ մեծ մասն բռնկեցին կորեւ էին խալաչ եւ զեղեր էին, չէր եղբ. երեսուն օրն բռնկեցաւ: Աստուծով, ուսեցաւ եւ միմանալ էր գիտ տալս: Եւ մէկ այլ փորն գետ օձ ճանաւոր կայր փորն. զեղով ձեղեցի ի փորին, լաւացաւ: Եւ այլ բազում սափայ, սէվոյս, պալաւոյ, նուզույ, սոխայ, պատուիր, ինքի, այսց ցաւ, անիրաջաւ եւ տասնմաս: Եւ փրէնիկ ցաւ եւ բոր, զուգում եւ մայաւաւոր՝ շորհրդ անհնարորն Աստուծոյ բռնկեցան:

4. Իսկ Ղայսերի փայան Մանայիս լիցա ցաւ ունէր, լաւացաւ երկու օրն Աստուծով: Եւ այլ բազում վիցը լաւացան: Եւ մէկ խոցայ մի որ Այսան չէկեպի կտակին իւրն, մէկ մեծ հանք հանց անթանի. մէկ զիշիւն զեղով հասուցի, եւ վաղն բլաւ եւ ազատեցան: Եւ անգալանայի կին մի ի սղուից էր անկալ. տասնուերկու օրն բռնկեցան:

5. Ամանայ սափայորտ եւ սէվոյստ մարդ շատ բռնկեցան: Ապա տալս մի ի ծառէն անկալ էր եւ պոկուսն ճեղքէր, որս քարի վերայ էր անկալ. քաղաք եւ հնքի օրն լաւացաւ: ... Պալլամ, բոր, բոր, խալ, սղուս շատ լաւացան:

6. Ունեայ՝ որ ծոգաւ ափ է, մէկ մայաւորտ մարդ կայր վաղուց, եւ անունն Եւսայ էր եւ Հուսո՛ք էր, լաւացան:

7. Սաման շատ մարաղ չեղալովով յիտակեցաւ, որ թիւ չունի:

8. Լատամցով մինչ երկու հազար մարդ չեղալովով յիտակեցան: Քան երեսուն միմանձն զեր ետրանց բռնկեցան: Եւ աղայ մի կայր որ անունն Դիլոյ աղայ կանէր, Ղալաւոյս փայնի զարի քեհհանին էր, տուգու պալաւո՛ւ ունէր հնքի տարվան. Ղալամ փայնի զեղ արաւ՝ չեղեւ: Եւ այլ շատ բռնիք զեղ արարին չեղեւ. տասնութեք որ հալ կերելիք լաւացաւ: Հաւտ սոկի տակ՝ Բորեր, Փանսն զանգիւններ, սպուսանքս պիծանքներ, աղիւններ, որ թիւ չի կայ, լաւացան:

9. Եւ Ըստամոյցոյ զնայի Հալեպ, եւ չի կեցայ. ստակ կայր՝ բուստեցի (՝) և ինչ քերտեկ, տասն մարդ ցառաց պիտան Եւ Սիմէ շատ չի կայի: Մերտին քառանկի կարայու կայր: արապն ճարտեր էր, պոյ-սապանն պղտրան էր. մեծամեծ կարայի էր բացեր. մէկ միտաւ. եւ այլն լաւացան. տասն տեղ կայայ, ութ տեղ, եոթն տեղ՝ խոտ քինէ երկ տեղ կարայ ուներ, մըտաի, զուշուշի, թրի, տխայ իւնչէր, որուն սին-կիրն էր կարեր, որուն քիթին, որուն թիւնն, իրօջգն ամենազօրին՝ յիսուն վաթիսուն որ լաւացան:

10. Եւ Սան տանուհիդ կարալու մեծամեծ լաւացան, որ մէկ թիկ ֆիթիկ կ'երթայր... Փաշան հիւանդ էր՝ լաւացաւ... Բերքն տասն մարդ լաւացաւ: Ինկիկեր աղապուն երեսն ուսեցեր էր եւ մարտան պիտ թիւփեր՝ լաւացաւ: Եւ նոր հարս կնոջ պողաքն ուսեցեալ էր, հարգող տիկն էին՝ որ շունչն չէր կշա-ներ, մեծ մահու էր, ծակեցի՝ չորս օրն արժաւ: Եւ շաթիւթի տղան վիշն ուսեցեալ էր գիտ սէկ որպէս քար. տասն օրն հասցեր, ծակեցի լաւացաւ...:

ՈւճԻԼԷՆ (— 1668—69) սնայք բժշկութեան. մինչ երեք հարաք զուշ աղեկութիւն արախին խիստ եւ խիստ, իբրեւ սուրբ պաշտեցին, ձիով, գիւֆէթ, փէշէթ, եւ գիւ իրիւ. Գալիանու եւ Բաղարատն ընդ-ունեցան: Ըստուած որդիս վարպետաց հոգին՝ որ այս արհեստն ուսայ, հոգոյ եւ մարմնոյ պիտանայու եւ եւ լինի Ըստուածով. ամէն:

Վիտենը արդ զբանարաղութիւնն նոր Ամա-սիայային՝ թէ ինչ եղանակաւ անցուցած է զանոց իւր գրութեան մէջ. — Յայտմամբն եւս չի տես-նալոր միակերպութիւն: Ասն կոտորեցի՝ թէ եւս ոչ բարձրութիւն, յորս հին եւ հնաւոյն չոյ գրուածք բոս սնայ եւ լեզուի անփոփոխ պահաւած են: Չեն պակսիլ նաեւ նուազ փոփոխութիւն կրածներ: Վերջապէս կը գտնուի այդպիսի կտարներ որ բոլո-րակին սլաւաբոս եղած են:

Վերփոխի պահաւածներուն գլխաւորներն են այն հատակատորք՝ որ իւր բուն Արապականին սկիզբը գրած է Գալուստ: Այլուր յառաջ բերած ենք քանի մի Օրիտակ՝ իբրեւ համեմատութիւն Արիտոյլաթոյ Պիտանութեան եւ Հաւարածոյին բնթերցուածոց: (Տես Հաւաթէ, 1894, էջ 108.) Արդ՝ ստանցի Ե. համոխն կ'առնու նոր Ամասիա-յին բոս բնթերցուածոյ Հաւարածոյին՝ այնպիսի ճշգրտութեամբ, որ հարկ չի մնար կրկին ի մէջ բե-րել, վասն զի եւ ոչ իսկ աննշանակ տարբութիւն մտածած է բանաբար. մինչեւ Հաւարածոյին բն-թերցուածոյն յոյսանի գրչաւանութիւնն անգամ գաղափարած է:

Նուազ փոփոխութեան ներքեւ ինկոններուն կարգը կրնան գասուիլ յաջորդքն:

...Աս հասուն թուի ծննդ եւ քամ եւ ի սուրբ պտուկ արի, — ասբ ասին՝ քոս սակ է. — եւ զիւ եփէ ինչ ինչ կ'ուն մնայ, եւ առ յետ ի կրակէն, եւ առ ոչ թիթիկ ըլլէր. եւ առ Էփած գինի եւ հարած եւ պարզած մեղր, գամեղ իւր խառնել, եւ ոչնիք ի կրակն գին եւ ինչ եփէ փշիւ- Իրեմի (գրեալ Վ.Կ.) մէկ մնայ:

Մատգրութեան արժանի է այս հատա-կատար, որ Յետոի Դեղագրաց մէջ կը գտնուի Վ.Կ. Համարագրով: (Տես Հաւաթէ, էջ 69.) Թողլով անա-նշանակ փոփոխութիւնքն, որչափ արժանաւոր է ասբ-բ բառին՝ յայն նոր Ամասիայային՝ մեկնու-

թեան կարտ երեւնայ, որուն նմանք այլուր եւս կը տեսնանք: Աշքի կը դարն նաեւ ցար բառին՝ հնդ մի ինչուրով փոխանակուին, եւ երկրորդ ան-գամ՝ փշիւթով. մէկ եւ ընդ մէկ՝ բայտարութեանց տեղ՝ եւս գործածուին. ոչք եւ իւր բառերուն վրայէն՝ նախդ իրենուն անհայտանալ, եւ մանաւ-անգ՝ յերկն բառին ելելուն դառնալ:

Այսմ նման վրջ արեանկերն ի յաջորդան կը տեսնենք:

Իսկ մեծ փոփոխութեան ներքեւ ինկած-ներէն եւ կամ բոլորովն կերպարանափոխ եղած-ներէն՝ բաւական են երկու յաջորդքն:

Եւ բժշկագիտքն այսպէս առցել են: Չինչ կաղաքն որ քամն որ զինի հաննէ՝ ապա եւայ եւ փրփուրն ի վերայ զոյ եւ մորուն ի վերայ նստի: Այլ այսոր պատմաւն որ ի փորութիւնէն զիւրի եւ որ ի մեծութիւնէ պոյս է, զի կը աղան ուսով լինի եւ քա-նի տարի ապրի նոյն մնայ եւ ոչ վատարի նա ծա-ղիկն ուշ ելանէ: Եւ այսպէս որ ինչ վատած լինի՝ նայ ի աղայութիւնն հան զփափին, զինք որ ուսով զինին՝ որ յուշ պարզի, եւ վատածն շուտ. այսպէս եւ ծաղիկն առ մարգն ընծայի:

Համեմատել ընդ բնթերցուածն Միփիթարոյ բոս մեր Համագրին եւ բոս Ասարոյն, ի Թ. 3: (Հաւաթէ, էջ 143 եւ 144.)

Ասաց Գալիանոսն՝ թէ ի մեր երկրին մարդ մի կայր հարուստ եւ ըրգափով, եւ զօթեցաւ. եւ երազն տեսն որ Տէր Աստուած հրամայեց թէ Որո-մէն ծառայ, գնայ զոս զօծն բուն, զոյսին եւ զա-զին կարէ, եւ եփէ աղով եւ համ ձիթով եւ զու-ռաթով եւ զղով, եւ կիւր, բեղի գեղ լինի: Գնաց արաւ այն մարգն, եւ խալեցաւ ի գոխութիւնն:

Համեմատել ընդ բնթերցուածն Երեմ. եւ Ասարոյ: (Տես Հաւաթէ, էջ 44.)

2. Այնպիսի:

Հատածարձանին մէջ սաս անդ երած տին-արկութիւններէն կրնայ մատարելով թէ չին բաղմութիւն. Այնպիսի վերադարձն ներքեւ յառաջ բերուելու Անապիլը: — Ասոց տղան կը սկսիք 1725ին ի Սպահան ընդօրինակով ձեռագրաւ, որոյ նկատմամբ տեղեկութիւն արուած է Ասարոյ բժշկարանին խոզարկութեան տալիս: (Տես Հաւ-աթէ, էջ 141.) Արդ ի ձեռագրին՝ Ապուսիլոյ Մարգալարութիւնէն զամ կան երկու Պիտանութիւնք, որոյ առաջինի վերնագրին է՝ Վաւ իւ-ն-Իսնէն մարգին, Մեծի Գրիթիլ Նիւս-սոյն համա-սօթէլ Բուդապէս: Այս առաջին Պիտանութեան վրայ խախիլ այլ պատահութեան թողլով, կ'անցնինք երկրորդին, որ կը սկսի այսպէս՝ Գուսն որ ցուցանէ զպատճառներն, որ եւ սաղապութ-նէն, եւ կը շարունակ մեկնելով գրութեան նիւթն, որոյ առաջին տողերն իբր նախաշաւիղ են:

Գուսն որ ցուցանէ զպատճառներն, որ են Սա-պապիթներն: Եւ պատճառն այն բանն է՝ որ իբրքն որ գեւ չէ եղել նա յառաջ պատճառն լինի եւ ապա իբրքն երեւայ: Եւ ամանայն պատճառ որ լինի հեւ-անդութեանց վնջ ագգ են, եւ բժշկագիտքն այսոր Սապապ ալաւթի վու ասն եւ են այսորքի. Օդն, ու-

1 Օրիտակի համար Գիւֆէ ասին՝ ընի ասել եւ ընթէ Կիւ ասին կ'ապա եփէ ասել էլ, եւ այլ նմանք:

տեղն եւ ընդհին, քունն եւ արթնութիւնն, աշխատին եւ հանգիստն, լուծումն եւ կապին, եւ յարկի նախասնին, որ ե պատահումս անկինն...

Այսպէս գաղափար մի տալէն ետեւ, կր սկսի անասուն Գրիշն (զոր սմանք կը համարին թէ Ասոր է) զբռն Սաղապաթեանը, որոյ թիւն կը հասնի մինչեւ 180. Հմբ. եւ այդ վերջին Հմբն է որ մեզի առիթ կու տայ զգաղեղտ այսու Պետառութեամբ, Նոր հոյ բռնականութեան՝ արարականին ծնունդը ըլլալուն վրայ կը խառնէր, երեւելի արարաբգրի բռնիաց մասին տեղեկութիւն տալէն ետեւ՝ դրած էինք:

Ի մէջ այլոց՝ նշանաւոր է Գաբրիէլ Լուսին, Պապալեզքի յոյն բռնիքին, որ Ժ. Կարտին առաջին կիտցի արարական անուանի բռնիքն եւ զնոնց կարգը կը դառնէ՝ իւր բազմաթիւ թարգմանութեանց եւ ինքնագիր երկասիրութեանց համար: Արդ՝ տար քրոյ կը յիշատակեն թէ հոյ իշխանի մի մտն եկած՝ քանապաս զարածները յորինած եւ անդ մեռած ըլլալ 923ին — Զարածնքն է որ հոյ բռնականաց մէջ՝ որպիսի մեզի ծանօթ է՝ պոպոնեաց (խառած է նաեւ Պաղտատցի ծեր բռնիքի վրայ): ամենեւին յիշատակութիւն վայ, եւ որպիսի դիտելը՝ Պաղտատ Գնէ Լուսինի անունն առ մերայինս եւ ոչ մի անգամ կը հանգչուի, ոչ որ անոր գրածաներէն վկայութիւն կը բերէ:

Արդ՝ Սաղապաթեանուն 180. Հմբին մէջ հետեւեալ յիշատակութիւնն ու վկայութիւնը կը գտնուի:

180. Իւ յիշեմք զմաքմանն՝ որ է յանկարծամահ եւ զի պատճառն: Եւ գիտելի է զի այս անտից լինի՝ որ հոգին մէկ հեռէ ի սրտէն ի դուրս վազէ. որպէս որ յառաւել ինքնութիւնն եւ յուրախութիւնն լինի, եւ կամ արեւնի ի մէջ սրտի պաղեղտուն կամ առաւելուն լինի, որպէս յիշել եմ՝ զուրքն եւ զցուրան եւ կամ լիութիւն արեւանն որ ի սիրտն լցի եւ զգործորդին ընտ եւ սպաննէ: ... Առ Բագարաստ՝ թէ Մարգն որ առաջ է եւ ի ի մարմին լինի եւ գեր լինի, այն մարդոյն յատ աշխատին վնասէ այնոր համար՝ որ զխառնածքն կու տաքքնէ եւ կու շարժէ եւ գերիքին կու ընտ: եւ զարտին փորքն այլ կու ընտ եւ մաքման կու բերէ: ... Ասցել է Խոստա Լուսինայի որդին՝ թէ Ես մարդ մե տես, որ բարկացաւ եւ շուտ մե ի վեր վաղցի գնաճիքն մէկն հապաւ: եւ մինչեւ որ զմէկայլն հաղեկուր եղաւ՝ անկեալ մեռաւ: Եւ ամբն նման գործին ամենայն անպատեհ շարժմանք, եւ ամեն յանձն որոյ զրեւ են ամենայն բռնիպաղտուն թէ գիւղականութիւնն առաջը պահեց իմարին այն եւ որ բնութեան շարժմանք չափաւոր լինի, յերկրակն եւ ընդհին, քունն եւ արթնութիւնն, աշխատին եւ հանգչին: Եւ պատարանը ի բարկանայլ եւ ի հոգանայլ եւ ի վախեղանայլ եւ ի յոխ պահեղաւ: Ի պարտ ամենայն զքնութիւնն կու պայլելն: եւ զաւաղութիւնն կու խանդարեն եւ զմարդն ի զերուցեղ պատահմանք եւ ի մահ հարեւ հիւանդութիւնք կու մատնեն:

Սաղապաթեանուն կցած են քանի մի մանր հատակաստից զոր յետոյ կը տեսնենք:

(Հարանախելի) Զ. Զ. Ե.

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԹԷՆԵՐԱԼ ԼՈՒՍՆԵՓ ՔՓԹԹԻ ՄԵՐԿՈՍԵՆՆ ՄԱՆՏԵՍՈՒ ՅՈՂԱՆԷՓԵՍՆՅ

Հնդկահայ բռնիք մը բողոքովն անձանթմ, իւր յայտնութիւնը պարտական ենք բարեկառախակ Մեքորովայ Թարգմանեաց անձանթմ գրելն,¹ ինչպէս նաեւ կողակտայի արդի հայ վաճառականներէն Գ. Սնեքերիմ Հայկազունի պատուական բարեկամիս՝ զոր քանի մը տարի յառաջ Կ. Պոլսոյ մէջ ճանչնալու պատիւն ունեցայ:²

Հնդկաստանի ամեն գի ցանուած հայ գաղթականութիւնը՝ որ երբեմն վառ կենդանութիւն մը ջոյց տալով՝ ազգագուտ գործերու հեղինակ կը հանգիստանար՝ եւ տոհմային ժամանակակից պատմութեան մէջ կարեւոր էրէր կը գրուէր, Հնդկաստանի հայ գաղթականութիւնը՝ որ հայ լրագրութեան մայրն եղաւ՝ եւ օրրանը. որ երեւելի անձնաւորութիւններով հնդիկ վաճառականութեան մէջ առաջին տեղն ունեցաւ, եւ իւր հոյ նաւերովն ու հոյ նաւապաններովն՝ մեծ անուն հանեց, ծնաւ նաեւ մէկ քանի նշանաւոր բռնիքներ, ուր ոչ միայն հնդկահայ գաղթականութեան, այլ եւ անգղիական մեծագոր ազգին եւ պետութեան փառքեղան մ պարծանը:

Այս բռնիքներուն առաջիններէն էր Ժեւեթ-Տեր-Տեր-Յովսէփ Մարգարէ Մարգարէ Յովսէփ Յովսէփ:

Բռնիք զնուորական, գրեթէ քառասուն տարւոյ մօտ Սնկո-Հնդկական բանակներու մեծ ծարարութիւնամբ ծառայելով, ունեցած է այնպիսի յառաջադիմութիւններ, եւ վաստկած է այնպիսի համբաւ, որ հնդիկ ազգերու մէջ դեռ մինչեւ այսօր կենդանի է, եւ ոչ նուազ մեծ պատիւ է մեր բնդհանուր ազգութեան, մանաւանդ դարուս հոյ Բռնիքութեան:

¹ Տես «Աշխատիք» կողակտայի, Հատ. Գ. Թիւ 85, 27 Դար 1847 էլ 97-98 եւ 102-103: Դառն Թիւ 102, 24 Յունի 1847, էլ 235:

² Ի՞մ անկեղծ շնորհալուր թիւն հրապարակաւ կը յայտնեմ՝ այս անգիւ Պարտին, որ ինքզմ տեղեկութիւններս փնտսեց անձանթմը, գասաւ ի հաղորդեց ինձ առանց իւր նախնիներուն անկարելի եր ինձ առաջադիմ ներկայ աշխատութիւնս (Տոմիս. Գ. Թ. Թարգմանի):

³ Տես «Աշխատիք» Մարգարէի, կողակտայի, Հատ. Ա. Թիւ 6, 5 Դար, 1848, էլ 41-42:

⁴ Տես «Պարտի» հոյ լրագրութեան, Վեպտ 1893, Հատ. Ա. էլ 23-25:

⁵ «Հանգի արդէն ինչ եւ ճաշակ նաւապարտութեան ետեւ յազմ մեր, եւ յետ անուանի նաւապարտ հոյալուրդեանց Մարգարայ-Յովսէփն Գրիգորեան, Եովսէփայ Մանուկեան, եւ Մարգարայ Թաթևեան, զարեիս անկեղծ քան վեց ի հոյ պատմանց զմով ալօսեն: Մեքորով (Թարգմանի), Տես «Աշխատիք» կողակտայի, Հատ. Գ. Թիւ 85, 27 Դար 1847, էլ 97-98: